

BILLUND

Fra år 1454 til år 1800

Indholdsfortegnelse.

	side
Indledning.....	3
Litteratur og kildemateriale.....	4
De første sikre efterretninger.....	5
Anna Gjordsdatter Billund.....	6
Billund i 1600-tallet.....	8
Billund som landsbysamfund.....	12
Hvad fæstebrevene kan fortælle.....	15
Skifterne som social- og familieskildring....	17
Udskiftningen og udflytningen.....	18
De nye tider.....	21
Slutning.....	22
Kortskitse.....	24
Kort (fotokopi).....	25
Noter.....	26
Litteraturliste.....	29
Diverse bilag.....	

Side 3.

Indledning:

Efter at have tilbragt 24 år i Billund, føler jeg mig næsten som indfødt. Det er nok en af grundene til, at jeg mener, at det nu er på tide at finde ”sine rødder”, en anden grund er simpel nysgerrighed, eller er det måske nostalgi?

Jeg har altid anset byen for at være af meget ny oprindelse, men måtte ændre opfattelse, da man i forbindelse med byggemodning i den sydlige udkant af Billund Mark, fandt gamle bopladser fra Vikinge-tiden (a). Det perspektiv, at der har levet mennesker her i årtusinder, var noget helt nyt for mig. Der må da være skrevne kilder, der kan fortælle om disse mennesker, men hvor langt kan det lade sig gøre at komme tilbage? Tanken er nærliggende, emnet former sig.

Billunds fortid.

Det blev til en vandretur fra 1400 tallet frem til udskiftningen omkring 1800 tallet, hvor det har været muligt at finde kildemateriale, der kan dokumentere Billund og dens beboere.

Denne vandretur har ikke været uden problemer, for kilderne har i visse tidsperioder været meget sparsomme, til andre tider ikke rigtig til at stole på. I det følgende vil jeg gøre rede for mine undersøgelser og de resultater, jeg er kommet frem til, og håber, at dette stykke arbejde kan komme til at glæde mange der har rødder tilbage i Billunds fortid, og/eller har interesse i at kende til byens fortid.

Side 4.

Litteratur og kildemateriale.

Endnu er denne tidsperiode af Billunds historie ikke rigtig behandlet i litteraturen.

Oluf Nielsen fortæller i ”Historiske efterretninger om Slaugs Herred” fra 1978, nogle enkelte legender herfra, fra tiden omkring Svenskekrigen i midten af 1600-tallet. Andre ting er behandlet af Møller i ”Historiske oplysninger om Slaugs herred” fra 1914. Oplysningerne hos begge forfattere har kun øget nysgerrigheden, da omtalen efterlader stor usikkerhed.

Det væsentlige kildemateriale er derefter det, der har været muligt at finde på Lokalhistorisk arkiv i Billund, på Landsarkivet i Viborg og blandt de gamle håndskrifter, der er gengivet i forskelligt trykt materiale.

I de første 3 århundreder er materialet meget sparsomt, og det der er, centrerer sig om enkelte personer. Derfor er bl.a. kapitlet omkring Anna Gjords så udførligt.

Væsentlige dele af sidste halvdel af rapporten bygger på de utrykte kilder, (gamle håndskrifter af forskellig art) og det er lykkedes mig ved at sammenholde fæstebreve, skifter, jordebøger, indberetninger m.m. at sætte beboernavne på de fleste af gårdene i 1700-tallet. Endvidere har jeg ved at sammenholde fæstebreve, skifter og skøder prøvet at danne et billede af den sociale situation i landsbyen, og dermed gøre disse mennesker mere levende for læseren.

I stoffet vil henvisninger til trykt materiale være angivet med tal i parentes, som svarer til samme tal i litteraturhenvisningen, og henvisninger til utrykte kilder er

angivet med et bogstav. Lister med litteratur og kildemateriale findes på de bagerste sider.

Side 5.

De første sikre efterretninger.

I historietimerne lærer vi om de store træk i Danmarkshistorien og Verdenshistorien, men på det tidspunkt sætter man nok ikke disse træk i forbindelse med, hvad der er sket i det lokale samfund; dog viser det sig, så snart man kommer mere i detaljer, at alt på en eller anden måde griber ind i hinanden. Vi er alle sammen en lille brik i den store historie.

Billunds historie er også tæt forbundet med Danmarks historie på godt og ondt, og selv om Billund er et sted langt ude på heden, så har stedet flere gange været alvorligt plaget af historiens begivenheder.

De ældste informationer i dokumenter, hvor Billund er nævnt, er fra ca. 1454. I Trap Danmark 5. udgave står der, at Billund første gang nævnes i år 1454 i en afskrift af et dokument som ”Byllundt”, og det pointeres, at man ikke er sikker på årstallet. Desværre er det ikke nævnt, hvad det er for et dokument, der er tale om, så chancen for at finde det, for at få set nærmere på sammenhængen, er minimal.

Det første helt sikre dokument, jeg har fundet, er fra år 1510. Det er et Tingsvidene fra 16. november, hvor en sag om markskel mellem Silkeborg mark – Hinum – og Ankelbo – vest for Billund har været behandlet på Tyrriil herredsting. Tingsvidnet er en nøje beskrivelse af skelmarkeringen, hvor man har brugt åer, søer, høje, diger, sten og hvad der ellers har været i landskabet, som markeringspunkter. I teksten er Billund nævnt således: ”som the satte i then østre ende oc then sønder wden om Bastelund i mellom Billund mark oc Bastelund mark oc sa sønder oc wester ther neden om kryngk Bastelund oc sa ræth sænder ther fra tiil thet korss, som stander i mellem Billund oc Anckelbo, i thesse forscrefne steder ther swore the retth marke (skiel) om kryngk kronens mark Anckelbo meth theres sanemends edhe”. (1)

I teksten er der omtalt en mængde høje, som er brugt til mærkesteder, det drejer sig sikkert om gravhøje, da der er registreret en mængde gravhøje i området (2), et levn fra endnu ældre tid, nemlig Yngre Stenalder.

Det kors, der er omtalt mellem Billund og Ankelbo, har det ikke været mig muligt at finde mere om. Efter beskrivelsen ser det dog ud som om, det har stået i nærheden af åen. Det tyder på, at de har gået rundt og sat markeringerne de steder, hvor der har været specielle punkter i landskabet. De er begyndt et sted ved åen omkring den nuværende Grene kirke og er så formentlig igen sluttet ved åen, men nærmere Billund. På det sted er der på det første kort et korslignende tegn, som dog kan være en speciel signatur, men som der bare ikke er givet nogen forklaring på.

Allerede nu er der to stavemåder af bynavnet, og så melder tanken sig – hvad betyder navnet. Der er mange bud, men stednavneforskningen skriver, at navnet formentlig betyder ”Den lille skov med bier”. (3)

I år 1552 bliver Slaugs herred, hvortil Billund kommer til at høre, oprettet ved kongelig brev med den begrundelse, at beboerne i de vestlige sogne havde for langt til deres herredsting. Det nye herred hører under Koldinghus Len, indtil den 20. maj 1584 henlagdes til Bygholm, for den 31. august 1593 igen at komme under Koldinghus og i år 1792 under Ribe Amt. Tingstedet har formentlig været ved gården Slav, deraf navnet. (4).

Anna Gjordsdatter i Billund.

I flere beskrivelser af Billund står der, at Knud Brahes svigermøder Anna Gjordsdatter vist har boet i Billund omkring år 1600 (18). Billund har formentlig hørt under Engelsholm siden omkring Grevefejdens afslutning i år 1535, hvor kronen fradømte bønderne liv og gods. Om det er sket for bønderne i Billund, har vi ingen klare beskrivelser om, men lige omkring byen er der beskrevet meget krongods fremover, så mulighederne foreligger. At Billund så er kommet under Engelsholm, kan være sket gennem handel eller skifte mellem Kronen og Adelen. (4)

I 1574 gives der brev til Hans Sørensen i Billund angående syn på Fru Anna Erik Langes (Anna Gjords) gård i Urup.(b).

Hvilken position denne Hans Sørensen har haft, siden han blander sig i dette syn, ved jeg ikke. Af brevet fremgår det, at han på Slaugs herredsting protesterede mod resultatet af det foretagne syn og kræver 8 vidner på, at gården ikke er i den stand, der er foregivet. Hvad begrundelsen for sagen er vides ikke, da der desangående ikke findes andre dokumenter bevarede. Helt givet er det, at der på den tid har ligget mindst en gård her, og at den har haft en eller anden tilknytning til Engelsholm. Det syn, der skulle foretages på gården i Urup, er nok i forbindelse med hendes andet ægteskab med Albert Galskyt. Hendes første mand, Erik Lange til Engelsholm, døde i 1572, hvorefter hun gifter sig med Albert Galskyt, der døde i 1593. Men allerede i

1590 bygger hun en gård, formentlig i Billund, ved sin søn, Erik Lange den yngres hjælp. Han får 5. oktober 1591 en irettesættelse, idet regeringsrådet udsteder et meget strengt brev til Erik Lange angående usædvanlig Ægt og Arbejde, som han havde pålagt Slaugs herreds bønder i anledning af, at hans moder Anna Gjordsdatter ”lader bygge ther wdj Egnen”. (18).

Hvorfor hun bygger gården her, skrives der ikke noget om. Hun havde en mængde gods rundt omkring, som hun kunne tage ophold på, da der var gårde både fra hendes første og sidste ægteskab. Envidere levede hendes sidste mand endnu, da gården her i Billund blev bygget.

(Under min søgen i diverse jordebøger, traf jeg på navnet Billund i en anden sammenhæng. – Billundgård – og Billund boel, der ligger i Ringgive sogn, Nørvang herred, © og tanken, ”kunne det være den gård hun havde bygget”, var nærliggende, men det må afvises, da det var bønderne i Slaugs herred, der blev påbudt at hjælpe. Erik Lange var på dette tidspunkt kongelig leensmand i Bygholm leen, hvorunder Slaugs herred hørte indtil 31. august 1593) (18).

Om Fru Anna er flyttet til Billund straks gården er bygget, eller først efter Albert Galskyts død, vides ikke. I Kongelig tingsvidne fra 26. juli 1595 nævnes hun i forbindelse med en sag, hvor Vorbasse-præsten Søfren Grumssen af Kongen får stadfæstet dommen af 4. april 1594 og 4. april 1595, hvor han af Ribe Kapittel er fradømt kjole og embede. (8). Denne præst har også været præst i Grene sogn. Som dengang hørte under Vorbasse. Har Anna Gjordsdatter boet i Billund, har han været hendes præst. En anden nærliggende tanke er, at hun har ejet kirken ig derfor har haft patronatsret til den.

Om hun har anklaget præsten, eller har vidnet mod ham er det ikke muligt at tolke ud af disse sagsagter, da hun kun omtales i en enkelt sætning: ”...megit mindre den for^{ne} beskeden, som fru Anna Giords hafver skrifteligen gjort med hannem”. (8).

Har hun boet her, eller har hun ejet kirken? Hun har formentlig haft et vist opsyn med den, og derefter skrevet til ham og foreholdt ham de ting, hun ikke har kunnet acceptere. Har hun boet her, vil det betyde, at hun har boet her før 4. april 1594, hvor den første dom afsiges. Har hun ejet kirken, er det ikke givet, at hun har boet her, men f.eks. på Engelsholm eller en af hendes andre gårde.

Den 11. juni 1596 skrives hun ”til Byllund” (9) i forbindelse med salg af noget af A. Galskyts gods. På det tidspunkt er det altså sikkert, at hun har boet her.

I år 1600 nævnes hun flere gange i svigersønnen Knud Brahes skrivekalender. I januar låner han hende 100 daler og i samme måned nævnes hun blandt dem: "...som holder Heste for mig". (5).

I efterskriften fra marts, opremser han, det han skal yde Anna Gjords årligt, så det kan se ud som om, det er en form for aftægtsgård, man har bygget til hende her.

Hvov gården har ligget bestemt, er det ikke muligt at fastlægge, men at hun har boet her i en 5-7 år, er nok rigtigt. Var det aftægt, så blev hun dog ikke boende resten af sin tid her, for i maj 1604 skrives hun "til Byggeberg", som ligger i Hjels sogn.(10).

En farverig dame, med tilknytning til Billund by's historie.

Side 8.

Billund i 1600 tallet.

Samtidig med Fru Anna Gjords optræden her i Billund, kender vi endnu en af byens beboere. Oplysningerne stammer også fra Knud Brahes skrivekalender, hvor han i efterskriften til august, skriver om en Jens Ebssen i Billund, som skal betale 3 daler i bøde, for at have slået en dreng. Det ser ud som om disse 3 daler, som skulle betales til Kongen, i stedet er blevet givet til drengen. Grunden til at Knud Brahe er indblandet i sagen, er, at han i svogerens fravær, førte et vist tilsyn med Bygholm leen, hvorunder Billund jo hørte.(6).

Derefter er der et hul i rækken af oplysninger på et par årtier. Billund hører formentlig under Engelsholm, er strøgods, men hvor mange gårde her har været på det tidspunkt, er der ingen rigtige oplysninger om, og heller ikke, hvem der har boet på stedet.

I midten af 1600-tallet er det Preben Brahe, der ejer Engelsholm, og på det tidspunkt, er det helt givet, at Billund hører under Engelsholm, for da sælger han halvdelen, den 24. januar 1650. På dette tidspunkt skriver Preben Brahe sig til Thanderup, Snejbjerg sogn og der står bl.a. følgende i dokumentet: "han gav da Brev til Knud Galt og hans Frue Birgitte Juel på 2200 Rigsdaler". (19). Af senere dokumenter kan vi se, at han beholdte den anden halvdel af jorden under Engelsholm. (e).

Under krigen, i midten af 1600-tallet, blev egnen slemt hærget af de krigsførende parter, bønderne blev pålagt at have soldater indkvarteret og desforuden skulle de betale ekstra i form af både korn, kvæg og penge samt andre ting, soldaterne kunne bruge. Det var dog ikke nok, soldaterne plyndrede og røvede og forulempede

bønderne, deres familier og tjenestefolk. Endvidere afløste den ene hærstyrke den anden, og alle opførte sig utåleligt. På det felt var der ingen forskel på ven og fjende. (11). Ifølge med hærstyrkerne kom der epidemier af bl.a. pest, som i 1659, ”Skæbneåret”, som det senere benævnes, forøgede dødeligheden så kraftigt, at der i disse egne af Jylland ikke var halvdelen af befolkningen tilbage. (11).

Af matrikeloptegnelserne fra 1662, fremgår det, at 65% af gårdene i Grene sogn var øde. Det gik selvfølgelig også hårdt ud over Billund, og her fremgår det af Jordebogen fra 1662, at den del der hører under Engelsholm ligger øde. (e).

Om de mennesker der boede her i den tid vides, at der i 1636 boede en kvinde på en af gårdene, der hed Kierstien Jensgrøen. Hun nævnes i en sag, angående betaling af noget brunt klæde, som afgøres ved Vibog Landsting. Hendes familieforhold fremgår ikke af notaterne, så, om det er en gift kone eller en ung pige, der er tale om, er der ikke muligt at få klarlagt, da hun ikke nævnes senere eller i anden sammenhæng. (d).

Samme år er en anden sag til behandling ved Viborg Landsting. Det er en hestehandel, som Jørgen Pedersen i Billund er indblandet i. (d) Denne person møder vi senere. Han er da herredsfoged.

I 1651 refereres det, at der da er 3 gårde på stedet, men det har jeg ikke kunnet få bekræftet, selvom en senere matrikel indberetning kunne tyde på, at det er rigtigt.(f).

I 1654 er igen en af byens beboere indblandet i en sag ved Landstinget. Denne mand er Torkil Palisen, som har købt en stud, der allerede er solgt til en anden. (d).

Som slutning på krigen, kom der i 1660, dansk indkvartering og derom hedder det: ”Ritmester Grans til Lykstad under Øverste Gyldenløve hans Ryttede, den Tid de stod mellem Vejle og Kolding, og da med Gevalt fraplyndrede Jørgen Pedersen i Billund 10 nød, Øksne og Kør og ynkelig slog og tribulerede ham og hans Hustru, Børn og Folk, så ingen af Landets Fjender var slemmere, hvoraf forskrevet er, han fik 2 Øksne igen i Kolding, som er med Husfogedens Seddel at bevise, nok udi Vejle ved borgmester Hans Svanes Hjælp bekom han en Okse igen af forskrevne Fæ. 26. oktober 1660. (g) (17).

Det er denne Jørgen Pedersen, der senere bliver herredsfoged, om han allerede her er foged, så dette er årsagen til, at han er i stand til at få noget af sit tabte kvæg tilbage, har jeg ikke kunnet få bekræftet. Første gang jeg træffer ham benævnt som herredsfoged, er i 1663, hvor han fører flere sager ved Viborg Landsting.(d).

I matriklen fra 1668 er der registreret 2 matrikler her. Den ene ejet af Birgitte Juel og her er formentlig kun tale om én gård, beboet af Jørgen Pedersen, herredsfogeden. Den anden ejes af Engelsholm og beboes af Christen Nielsen og Gregers Madsen. Det kan udmærket være to gårde, så der også i 1668 har været tre gårde. I skattelisten for 1671-73 hedder det: "Billund Gjord Galt, 1 grend 1 pige, "Hafuer tilhuse 1 Quinde"". I skattelisten for 1673-74: "Billund, velb. Gjord Galt til Viumgaard holder 2 Tjenestefolk paa denne gaard". Det tyder på, at denne adelsmand en tid har boet på sin gård her i Billund. Ved at se lidt nærmere på denne Gjord Galt, viser det sig, at det faktisk ikke gik så godt for ham, (12), således var besætningen på Viumgaard 1677 kun 4 heste, 18 stude og 2 Køer. I 1671 var gården forpagtet ud til Niels Kjærgård og 1678 til løjtnant Jonas Copperman, men i det mindste ikke i 1683. I dette år bliver den halve del af marken drevet ved gårdens egen Pløjning og den anden del af Bønderne. Gjord Galt dør o 1684.

Der er formentlig tale om den gård Jørgen Pedersen har beboet, da han ikke nævnes efter 1669, og i matriklen fra 1668 fremgår det at Gjord Galt og hans moder kun ejer en gård og den dertil hørende jord.

I 1680 bebos den ene gård, ejet af Gjord Galt, af Sorig Christensen, og selvom intet er nævnt derom, må vi gå ud fra, at han har været fæster. Den anden gård, som ejes af Preben Brahe til Engelsholm, benævnes som øde. Det var et problem for ejerne, at holde deres fæstegårde beboet. Mange var døde af de smitsomme epidemier, og da der ydermere ikke var noget, der hed Stavnsbånd, forlod folk bare gårdene. Efter Grevefejden ejede de faktisk kun kivet, da deres ret til gods var frataget dem af Kongen og Adelen.

I 1684 dør Gjord Galt og hans søn Knud Galt overtager alt godset. Det ser ud til, at han indenfor de næste par år, afhænder sit gods i Billund til Preben Brahe, Engelsholm, for i 1688 tilskrives Preben Brahe som ejer af begge matrikler med henholdsvis Gregers Christensen og Søren Christensen som beboere. (i). I 1688 foretages en ny opmåling af jorden og det fremgår af denne opmåling, at den gård, der skulle være beboet af Gregers Christensen, er øde (j). Hvor mange gårde, der nu er tilbage, er noget uklart, men det kunne se ud som om, den tredje gård er væk. Formentlig er den forfaldet og derfor slettet af regnskabet.

Igen er der nu et hul i kilderne på nogle årtier, og først i 1700-tallets midte er der holdepunkter, der kan føre historien videre.

Billund som landsbysamfund.

Vi er nu fremme ved Holbergtiden, og har gennem hans komedier fået en dyster beskrivelse af datidens bonde og hans lidet misundelsesværdige kår. Men billedet er fortegnet. Bondens kår var nok ikke misundelsesværdige på grund af stavnsbåndet, hoveri og anden ufrivillig bundenhed, men så slemt som Holberg stiller det op, er ikke generelt. Selvom vi ikke direkte har beskrivelser af bonden og hans dagligdag fra den tid, har vi dog bevaret flere dokumenter, der fortæller os, at bonden udmærket kendte sine rettigheder og muligheder for at få ændret ved ting, der var for uretfærdige.

I dette århundrede (det 18.) stiger befolkningstallet over hele landet. Tilflytningen til byerne stiger, men på grund af de restriktioner der er lagt på landbefolkningen, har den ikke de store muligheder for at flytte, og må derfor sætte bo i de områder, hvortil de hører. (13). Disse forhold gælder også i Billund, og det bevirker, at byen i begyndelsen af dette århundrede starter på den udvikling, der ender med en landsby på 8 gårde.

Mellem 1688 og 1730 sker der ændringer i ejerforholdet af jorden til Billund. I 1688 ejer Engelsholm al jorden, men da Engelsholms jordebog skrives i 1730 ejer Engelsholm kun det halve. Hvornår den anden halvdel har skiftet ejer, og hvem der har købt den, har jeg ikke kunnet få fastslået.

I den periode Engelsholms jordebøger er bevaret, kan beboelsesforholdene på de enkelte gårde nemt følges. (k). Der er også fæstebreve og skifter, hvoraf det fremgår, at der i 1748 bor 8 familier her i byen. Fæstebreve fra Engelsholm er bevaret fra begyndelsen af århundredet, og det første brev til en af beboerne i Billund er fra 1726.

Disse fæstebreve fortæller ikke kun, hvem der indgås fæste med, men også hvem der har beboet gården før. (1).

I skifterne nævnes, foruden de mennesker skiftet direkte omhandler, også andre mennesker, mange gange fra landsbyen, disse er udpeget til bl.a. vurderingsmænd og værger. (m). Ved at sammenholde alle disse oplysninger, er det muligt at følge familierne et godt stykke på vejen.

Fra 1750-erne begynder det at knibe med oplysninger. Engelsholms jordebøger er gået tabt mellem 1753 og 1773, hvilket er ret kedeligt, da to af gårdene i den periode

bliver selvejere, én i 1769, formentlig den første. Da det ikke er lykkedes mig at finde skødet på den anden, kan den godt være købt fri før.

De gårde der hørte under nr. 1, som Engelsholm ejede, er gårdene 1, 2, 3, og 4. De øvrige 5, 6, 7 og 8 hørte under matr. Nr. 2, som er solgt fra. Der har åbenbart ikke været tale om gårde i handlerne, men om matrikler. Det er heller ikke muligt at fastslå, hvad hver gård bestod af, da der ikke er nogen beskrivelse af dem hverken i fæstebreve eller skifter.

I fæstebreve benævnes bostederne som gårde, så de har sikkert bestået af flere bygninger, som det senere fremgår af bykortet. Fæstebrevene strækker sig fra 1726 til 1756, hvor det sidste indgås med Hans Madsen, han fik gård nr. 4 i fæste. Disse fæstebreve har været en stor hjælp ved placeringen af beboerne (fæsterne) på de rette gårde, og det er lykkedes at få gård nr. 4 ført tilbage til før 1726 (1). De tre andre gårde under Engelsholm kan føres tilbage til før 1749, 1748 og 1740. Der mangler dog et enkelt led omkring 1760 ved gård nr. 3 for at få sammenhængen frem. Der mangler oplysninger over en tiårs periode, der bl.a. skulle give et ejerskifte, - eller fæste, men det kan jo også være sådan, at der er blevet til en selvejergård i det tidsrum.

Engelsholms skifteprotokol nævner ikke sager fra Billund efter 1768. Derefter er skifterne optegnet i Koldinghus amts skifteprotokol, hvilket også må bekræfte, at i slutningen af 1760-erne har Engelsholm afhændet sit sidste strøgods i Billund.

Beboerne på de andre fire gårde er noget svære at få styr på, da oplysningerne om dem indskrænker sig til indvalgte vurderingsmænd eller værger i skiftesager behandlet af Engelsholm. Det ser dog ud til at Søren Sørensen har beboet nr. 7 allerede i 1748. Fra 1774 og fremover er beboeren, og senere selvejereren en Søren Sørensen, formentlig en søn, men her mangler et skifte eller lignende, til at bekræfte familieforholdene. De andre tre gårde har været beboet i 1748, men på dette tidspunkt har det ikke været muligt at placere beboernes navne på de resterende gårde.

I 1775 kommer de første sikre efterretninger om matr. Nr. 2's ejer. Det er på det tidspunkt Chr. Pedersen Hjortlund i Trøllund. Han udsteder pant i sin gård i Billund, som bebos af Jens Hansen og Jens Iversen, Søren Sørensen og Niels Pedersens Enke. Hartkorn er 5.5.1.1. (j), hvilket svarer til matr. 2's areal, og beboernavnene svarer også til de navne på gårdenes beboere, som indberettes 7 år senere.

I 1789 køber Jens Gregersen nr. 8, men da er ejeren en Knud Pedersen af Frederiksnåde (s). Om denne Knud Pedersen er en af Chr. Pedersens sønner, ved jeg

ikke, men gården i Billund blev i 1775 skiftet med børnene i forbindelse med deres moders død, så det er vel sandsynligt. I 1790 låner Søren Sørensen 199 Rdl. (t) mod pant i sin selvejergård i Billund, hvilket må tolkes således, at han på et tidspunkt mellem 1775 og 1790 er blevet selvejer, men her er det heller ikke lykkedes mig at finde skødet, så jeg kan se, hvem han har købt den af. Lånet optages formentlig i forbindelse med, at han flytter sin gård udenfor bysamfundet. Hvorfor han flytter, er der ingen dokumenter, der kan fortælle noget om, for gården var ikke brandforsikret, så der er ingen brandtaxation (p). Der behøver selvfølgelig heller ikke at være brand, det kan også være anden form for ulykke eller almindelig forfald, som har gjort det gamle sted ubeboeligt, og da man andre steder er begyndt at udflytte, har han åbenbart valgt det sted ud, han gerne ville have til sin gård, og er flyttet før myndighederne er kommet og har dikteret. Hvis flytningen ikke har været nødvendig, kan det undre, at han ikke har ventet og så fået del i den hjælp, der blev ydet til udflyttere. Det kan skyldes, at den tidligere gårds beliggenhed ikke berettigede til udflytning, og at dette så har medvirket til, at han har bygget den nye gård før udskiftningen og udflytningen. Vi skal senere se, hvilken betydning, det får for ham.

Tidspunktet for hans udflytning er ikke mulig at fastsætte, men da opmålingerne til kortet over byen og dens marker bliver foretaget i 1780'erne (14), bor han stadig i den østlige udkant af byen. Det mest sandsynlige er, at det sket ret kort før år 1790.

Fra 1783 bliver strømmen af oplysninger mere regelmæssig. Der er årlige indberetninger om agerbrugets tilstand (n), og i 1787 kommer den første folketælling (o). Af disse oplysninger kan læses, at ejeren af nr. 4 Jens Hansen, også har drevet nr. 8, indtil den i 1789 bliver solgt til Jens Gregersen (s), Jens Hansens stedsøn.

Denne Jens Hansen, som åbenbart er noget af en foregangsmand, beder i 1791, som den første i landsbyen, om at få sine gårde brandforsikret. Det er et år før udskiftningen. Af denne vurdering kan ses, at han stadig står som ejer af begge gårde, selvom stedsønnen har skødet på den ene, da han får dem vurderet sammen. Det fremgår af taxationen, at den ene gård er beregnet til aftægt (p). Ved næste vurdering 1802, kan vi se, at han er blevet boende på gård nr. 4, her er der nu opført et nyt stuehus. Jens Hansen har i 1794 overdraget gården til sin anden stedsøn Niels Gregersen, som har den i fæste, indtil han i 1819 får skøde på den. Først i 1795 bliver de næste to gårde brandforsikret og i 1802 alle.

Trods intens søgen, er det ikke lykkedes mig at finde noget konkret, der kan fortælle, hvornår alle disse gårde er blevet bygget, kun er det givet, at det må være i det første par årtier af 1700-tallet.

Her ved århundredets slutning når vi frem til en ny epoke i landsbyens historie, nemlig udskiftningen og udflytningen, som medfører store forandringer.

Side 15.

Hvad fæstebrevene kan fortælle.

Selv om teksten i disse fæstebreve har meget til fælles, er der dog ikke to, der er enslydende. Ved at se nærmere på de enkelte breve. Kan vi få et indtryk af fæstebondens liv i 1700-tallet.

En fælles ting ved brevene er, at de fortæller, hvem der har haft gården i fæste før, og hvorfor han har sluttet sit fæste. Begrundelsen er enten død, svagelighed eller alderdom. I et enkelt fæstebrev indgår der, hvad der svarer til en aftægtskontrakt. Her beskrives faderen, den gamle fæsters, rettigheder, hvor meget jord han skal beholde og svare skat af resten af sin levetid (L) (3).

Samtidig med at fæstebrevene er en kontrakt mellem husbond og fæsteren, skjuler de også noget andet, nemlig en form for social forsorg. Bl.a. indeholder næsten alle brevene den betingelse, at den nye fæster skal gifte sig med enken eller en ugift datter af den forrige fæster. I de tilfælde hvor betingelsen er ægteskab med enken, er der kun gået ca. ½ år fra den forrige fæsters død, til det nye fæstebrev indgås. Der blev også taget specielle hensyn til aftægtsfolk, så de blev sikret hos den nye fæstebonde (L) (5). Det ser næsten ud, som om det er den ”sociallovgivning”, herremanden kunne gøre brug af.

I et fæstebrev fra 1726 er der indført et beløb, som fæstebonden skal betale i indfæste. Til gengæld får han træ til 9 fags salshus (stuehus), - et stort hus efter datidens målestok. Han har altså bygget sig et nyt stuehus og måske senere også nye staldbygninger. Det må være på lignende måde, de øvrige gårde er opstået. På denne gård boede hans forældre stadig på aftægt. Hvilket jo nok er den egentlige anledning til det nye stuehus (L) (1).

En af de ting, som ikke var særlig populær på den tid, var soldatertjenesten, som stod på i mange år. En måde at slippe for denne upopulære tjeneste på, var at tage en gård i fæste. Her er der et eksempel fra 1740 (1-2), hvor en af gårdene bortfæstes til en landsoldat, og denne får desuden den tidligere fæsters ældste datter til ægte. I dette eksempel føler jeg, at der har været en aftale mellem familien og fæsteren, før fæstebrevet er indgået, så fæstebrevet fremstår som en bekræftelse på dette forhold.

Jorden og gårdene i Billund betegnes som strøgods under Engelsholm, men der var langt til Engelsholm, når der skulle gøres hoveriarbejde. Derfor er der i alle fæstebrevene indføjet, at bønderne i stedet for at slå og hente hø i Vejle enge, kunne betale et beløb til herremanden hvert år til en nærmere fastsat dato, og så slippe for hoveriarbejdet. Fra sager i nogle af de omliggende landsbyer ved vi, at de nægtede at gøre hoveriarbejde.

Sådanne sager har jeg ikke truffet fra Billund, men fæstebrevenes ordlyd kunne tyde på, at der har været noget lignende her. Det at bønderne har valgt at betale fortæller os også, at disse bønder nok ikke har været så fattige, som man gerne vil gøre dem.

I 1756 indføres en ny sætning, at gården skal holdes i en sådan stand, at den kan stå for at blive synet. (1-6). Det tyder på, at herremanden nu fremover jævnlige har ladet sit fæstegods syne. Der har måske været taget noget let på vedligeholdelse af gårdene nogle steder, så han har måttet stramme kravene i fæstebrevene op.

Bønderne her på egnen, har måske ikke haft de bedste betingelser, men fattige og forarmede ser de ikke ud til at være, selvom næste kapitel skal afsløre, at der ikke gik lige godt for alle.

Side 17.

Skifterne som social- og familieskildringer.

Ved at læse skifterne, får man en del oplysninger om både familieforhold og de efterlades sociale status. I et skifte fra 1748, fremgår det, at den afdøde mand, har været gift før. I det ægteskab har han børn, efter hans død sidder nu hans anden kone tilbage, og skal dele med disse børn. Det viser sig dog, at der kun er 4 Rd. tilbage, når boet er gjort op, og så bestemmes det, at de skal gå til den, der har gården, hvorpå moderne bor på aftægt. (m).

Et andet skifte præsenterer os for kun mandlige familiemedlemmer, hvor der står, at de er gift med søstre til afdøde. De er tilstede som værger for henholdsvis enken og børnene. Kvinderne var ikke tilstede ved skiftets behandling. Her får vi en beskrivelse af gården. Der står, at den er brøstfældig og må sættes i stand, hvilket enkens værge lover, at hun vil gøre. Ved boets opgørelse bliver besætningen medregnet i boets værdi, og det bemærkes, at besætningen er ringe, og at der er behov for 2 bæster. Enken og børnene får lov til at blive boende på gården, og i december samme år, fæstes gården til Olle Nielsen mod at han ægter enken. På denne

måde ordnede ejeren de sociale problemer, og fik gården i fæste igen, hvilket ville give ham indtægter. (m).

På en anden gård kan følgende stykkes sammen. Peder Pedersen er blevet så gammel og svag, at han nu afstår gården. Ejeren fæster den til en landsoldat, der på den måde slipper for soldatertjeneste. Betingelserne for fæstet er, at denne nye fæster gifter sig med Peder Pedersens ældste datter, Mette Pedersedatter. Dette finder sted i 1740, men allerede i 1750 dør den nye fæster Niels Andersen, og da fortæller skiftet os, at det står meget dårligt til med gården, og da boet er gjort op, er der underskud. Niels Andersen har været syg og der er bekostet meget på medicin. Landgildet til ejeren er heller ikke blevet betalt, men enken lover både at sætte gården i stand og betale gælden. Hendes forældre Peder Pedersen og Maren Pedersdatter bor stadig på gården og for at de ikke skal lide nogen nød på deres gamle dage, bliver der indført en aftægtskontrakt i skiftet, med nøje beskrivelse af, hvad de gamle skal have. Dette sker i november 1750, og i marts 1751 skriver Engelsholms ejer fæstebrev med Peder Madsen, hvori betingelserne er, at han skal ægte enken Mette Pedersdatter og underholde hendes forældre, så længe de lever. Han fæster gården til 1768, hvor han køber den af Engelsholms ejer. (m).

I nogle skifter kan man opleve hele familieopgør om næsten ingen ting, og afgørelsen af skifterne kan trække ud i meget lang tid, endda flere år i enkelte tilfælde. I noget af skifterne er der nøjagtige beskrivelser af, hvad de ejer og hvad det er værd, hvilket styrker det billede vi så kan danne os af familien og livet på landet på den tid.

Disse ting er stykket sammen af oplysninger fra Engelsholms skifteprotokol suppleret med fæsteprotokollens oplysninger.

Side 18.

Udskiftning og udflytning.

Den 15. april 1768 blev Generallandvæsenskollegiet oprettet. Det blev bestemt, at denne instans skulle have indsigt i landvæsenet i amterne, på godserne og i landsbyerne. Samme år blev der også vedtaget, at der skulle ske en systematisk opmåling af landsbyerne.

I 1769 blev den første forordning angående landsby-fællesskabets ophævelse udstedt, men det var en meget begrænset virkning den havde, så i 1776 kom endnu en forordning, der bl.a. pålagde bønderne at være hjælpsomme og imødekommende, når en af landsbyens beboere eller lodsejere ønskede jorden udskiftet.

For at opmuntre til udflytning, så landsbyerne blev mere åbne, og bønderne kunne få nemmere til deres jorde, lover Kongen økonomisk hjælp til de bønder, der valgte at udflytte.

I 1781 kom endnu en forordning om udskiftningen, som fastlagde hensynet til jordens kvalitet, så ingen bonde ved udskiftningen blev forfordelt. Efter den forordning blev udskiftningerne foretaget. (15).

I hovedbestemmelserne blev det fastsat, at en lodsejers jord højest måtte ligge på 3 steder, at udgifterne skulle fordeles på alle lodsejere i en landsby. Der behøvede kun at være en lodsejer i en landsby, der ønskede at få udskiftet, så skulle denne foretages. Endvidere var det nøjagtigt fastsat, hvordan udskiftningen skulle foretages:

- 1: Opmåling af udskiftningsområdet.
- 2: Udarbejdelse af en foreløbig delingsplan.
- 3: Bonitering af jorden.
- 4: Udarbejdelse af den endelige delingsplan.

Opmålingen blev foretaget ved bordmåling efter specielle fastsatte regler. Der blev lagt særlig vægt på byens yderskel. På kortet blev jordens bonitet skrevet og kortene blev tegnet i måleforhold 1:4000.

De ansvarlige for opmåling og deling var amtmanden og de nedsatte Landvæsenskommissioner med en landinspektør i spidsen. (14).

Når vi ser på det lokale område, så startede man i den østlige del af Koldinghus amt i 1780'erne og arbejdede sig så gradvis vest på for i 1792 at nå til Billund. (16).

Landvæsens-kommissionsmødet blev afholdt i Vejle den 23. marts 1792. ®. Til mødet var indkaldt alle ejere og fæstere af gårdene og det fremgår af dokumenterne, at alle var mødt op, endda en medejer af en af gårdene, som ellers tjente i Holsten.

Ved mødet blev det konstateret, at bygningerne (gårdene) lå for tæt sammen og der blev bl.a. forhandlet med nr. 5 og nr. 4 om udflytning. Man enedes om at nr. 5 flyttede af vejen for nr. 4 og begge ejere af nr. 4 skulle yde økonomisk hjælp til udflytteren, nemlig 10 Rd.

Nr. 1, 2 og 3 lå også meget tæt sammen, så her blev det nr. 2, der flyttede, og da nr. 5 valgte at flytte mod øst flyttede nr. 2 mod vest. Disse to fik derfor deres jord samlet omkring det sted, hvor de ønskede at bygge deres nye gård.

Udflytter nr. 2 ankede over, at hans jord lå på begge sider af åen, og at det ville give ham problemer, da der måtte anlægges en vej gennem engen og over åen. Det fik han ret i, og de øvrige tilbageblivende i byen blev pålagt at hjælpe ham med etableringen, hvorimod han selv fremover måtte foretage vedligeholdelsen.

Udflytteren mod øst nr. 5 får også sin lod i en sammenhængende figur omkring det sted, hvor han har valgt at lægge sin gård, i hvilken Vandelvejen går midt igennem. Ankelbovejen går gennem den anden udflytters marker.

Ud fra disse veje lægges nu de resterende lodder, som bliver fordelt mellem de tilbageværende 6 gårde i byen. Det fremgår af dokumenterne, at nr. 7 får sin jord samlet i et stykke i lighed med udflytterne, hvorimod nr. 1, 3, 4, 6 og 8 får deres fordelt på 4-5 forskellige steder både øst for udflytter nr. 5 og nord for nr. 7 og 5 og sydvest for disse. ®.

Det fremgår også, at man forhandlede sig tilrette ved dette ene møde, og at de 8 selvejere og fæstere modtog denne nyordning uden yderligere indsigelser.

Her ser vi, at nr. 7 drager fordel af at være flyttet før udskiftningen. Der bliver vist ham det samme hensyn, som de to udflyttere.

De numre, der er brugt på gårdene, svarer ikke til de senere matr. Nr., som først bliver indført i 1844. Af bykortet fremgår det, at disse numre er tildelt gårdene efter deres placering i byen. De senere matr. Nr. tildeles egentlig efter samme system, men da er flere af gårdene flyttet, så derfor bliver matr. Nr. ændret.

Side 21.

De nye tider.

Efter udflytninger og udskiftning starter en ny udviklingsperiode for det lille samfund. By-fællesskabet bliver ophævet, og der bliver plads for det frie initiativ. Den enkelte bonde er nu også blevet selvejer. Kun nogle få er tilbage som fæstere. Selvejerbonden kan se fordelene ved at få mere ud af sin bedrift, og det, at han nu ikke længere er afhængig af de andres deltagelse i planlægningen af arbejdet betyder, at han har muligheder for at prøve noget nyt.

Tidligere er omtalt den første vurdering til brandforsikringen. De næste to kom i 1795, hvor nr. 2 vurderes til 210 Rd. og nr. 3 vurderes til 300 Rd. De øvrige bliver første gang vurderet og dermed forsikret i 1802. (p).

Udviklingen for de 8 gårde fortsætter, for nogen går det frem, og andre tilbage, men først omkring 1845 ser det ud til, at nye gårde og huse bliver påbegyndt på udstykninger fra de gamle gårde. I følge folketællingerne betegnes disse nybyggere som landarbejdere.

Det har egentlig undret mig, at jeg ikke undervejs har truffet personer, der blev betegnet som landarbejdere eller håndværkere, da der jo normalt var begge dele tilknyttet landsbysamfundene. På kortet ser det heller ikke ud til at være gadehuse eller lignende, som kunne rumme sådanne familier. Det må derfor stå åbent, hvorvidt der har været disse ”servicefunktioner” tilknyttet landsbysamfundet i Billund.

Side 22.

Slutning.

Når man arbejder med så gammelt stof, bliver der uvægerligt en del huller i kildematerialet, og det viser sig hurtigt, at de intentioner man starter ud med, må revideres, og emnet må indrettes efter, hvad der er givet. Det har også vist sig i dette tilfælde her.

Opmålingerne til det første kort, der er tegnet over byen, er lavet i midten af 1780’erne, men først udgivet i 1824, og i den mellemliggende tid har man bare løbende rettet oplysningerne på kortet. Når en gård er flyttet, har man slået et kryds over det gamle bosted og så tegnet den nye gård på det nye sted. Navnene på ejerne er blevet rettet på samme vis, og da man indførte de nye matr. Nr. bliver også de påført. Disse nye matr. nr. trådte først i kraft i 1844, og dette kort skal være udgivet i 1824, men de nye matr. nr. er påført.

Om disse numre har været tildelt så tidligt, og man bare har påført dem, eller man er fortsat med at rette på kortet efter udgivelsen, ved jeg ikke, og jeg har heller ikke søgt dokumentation for det. Kortet er en kopi fra matrikel-direktoratet.

Hvor præcise de har været med at optegne gårdbygningernes beliggenhed i forhold til verdenshjørnerne, ved jeg heller ikke, men det er ikke alle gårdene, der passer med brandforsikringsoptegnelserne. Her har de måske også bare tegnet til, når der er sket ændringer, og det skaber selvfølgelig en vis usikkerhed. Selv i så officielle dokumenter, som skrifter, har jeg truffet på væsentlige fejl, så usikkerheden er hele tiden til stede.

Jeg har været heldig, at Billund har hørt under Engelsholm i en lang årrække, og at der fra den tid er en del dokumenter, men da Engelsholm frasælger halvdelen,

formentlig i begyndelsen af 1700-tallet, er det ikke muligt at følge denne halvdel af byen. Af disse grunde har det undervejs været nødvendigt at drage slutninger, som det endnu ikke er muligt at dokumentere.

At denne snart 500 år gamle landsby på heden i dag er blevet et sted på Danmarkskortet, som de fleste danskere kender, er en ganske anden historie. Men til slut må det pointeres, at 3 af de oprindelige 8 gårde stadig er en del af bybilledet, og selv om det ikke er de samme bygninger, ligger de dog stadig på de steder, hvor de var omkring år 1800. Det drejer sig om udflytter nr. 5 (mart. nr.8) ”Billund Østergaard” ved Koldingvej-krydset, nr. 1 (matr. nr. 2) ”Papindustrien” og nr. 8 (matr. nr.3) ”Billund Kro”.

Side 26.

Noter.

A: Ebj. Museum jour. nr. 1520

1: Nielsen: Oversættelse: Gl. dansk tingsvidne: side 127 som de satte i den østre ende og den søndre neden om Båstlund imellem Billund mark og så sønder og vester der neden omkring Båstlund og så ret sønder der fra til det kors, som står imellem Billund og Ankelbo, i disse beskrevne steder der, svor de ret mark-(skel) omkring kronens mark Ankelbo med deres sandemænds (vidners) ed”

2: Møller: Hist. Opl. Slaugs Herred. Side 3

3: DK stednavne lek. Side 18

4: Nielsen Hist. Eft. Og Slaugs Herred. Side 5

18. Møller Hist. Opl. Slaugs Herred. Side 58

4: Nielsen Hist. Eft. Om Slaugs Herred. Side 5

b: Vib. Landstings breve

18. Møller Hist. Opl. Slaugs Herred. Side 58

c: Ld. Ark. Vib. Jordebøger fra diverse herregårde

18. Møller Hist. Opl. Slaugs Herred. Side 58

8: Secher Kgl. Rettertings domme. B.I. side 44

8: Do. Do side 45

9: Do Do side 77

5:	K. Brahe	Skrivekalender side 214
10:	Secher	Kgl. Rettertings domme side 557
6:		Personalhist. Tidsk. Side 479
19:	Nielsen	Slaugs herred (Vib. Landst. Skøde/pante pkt.1660)
e:		Engelsholms jordebog 1662-1666
11:	Lassen:	Skæbneåret side 83
11:	Do:	Do
e:		Engelsholms jordebog 1662
d:		Vib. Landst. Justitsp. 1636
d:		Do
f:		Matrikel opg. 1668
d:		Vib. Landst. Justitsp. 1636
g:		Dokum. I Geh.ark
17:	Nielsen	Slaugs herred. Side 12
d:		Vib landst. Justitsp. 1663
12:		Jy. Sam. VII side 60
i:		Mat. Opg. 1688 – Billund
j:		Landm. Ptk. – Billund
13:		Pol. Danmrkshist. Bind9, side 258
k:		Engelsh. Jordebog 1730-73.
l:		Engelsh. Fæsteptk..
m:		Engelsh, skifteptk.
l.		Engelsh. Fæsteptk.
j:		Landm. Ptk. – Billund
s.		Vib. lands. skøde/pantebr. pkt 4 fol 21
t:		Do. pkt.4.fol 331
p:		Brandtax. ptk. –Billund
14:		Mat væsen. side 10.
n.		Kolding huus amts indberet. og breve.
o.		Folketæl. Billund
s.		Vib. landst. skøde/pantebr. ptk 4. fol 21.
p.		Brandtax. ptk. –Billund
1.3.		Engelsholms fæsteptk. 1744.
1.5.		Do. 1751
1.1.		Do. 1726
1.2.		Do. 1740
1.6.		Do. 1756
m.		Engelsh. skifteptk. side 205, 239 og 299.
15:	Skrubbeltrg.	Tidsr. 1750 – 1800
14:	Kloch	Matrikkelvæsen, side 10
16:	Hvidtfeldt:	Udsk Kolding huus amt, side 82-93

r: Udskift. dokum. Landv. ptk, side 276-280
p: Brandtax. pkt. –Billund
Kortskitse: Skitse af gårdenes beliggenhed indtil 1788
Kort, Udskiftningskortet m. rettelser. fotokopi.

side 29.

Litteraturliste.

Trykte kilder:

Danmarkshistorien 4. forlag Gyldendal. 1982
Danmarkshistorien 7 – 10 forlag Politikken 1970 2. udg.
Falbe Hansen, V: Stavnsbåndsløsning og landboreformerne. Forlag – selvsindet
til udgivelse af kilder til dansk historie, 1975.
Heise, A Saml t. jysk historie og topografi. V. 1874-75. Knud Brahes
skrivekalender, side 207-31
Hvidtfeld, Johan Bidrag til de første udskiftninger i Kolding huus amt. Vejle
amts årbog 1931, side 82-93
Jyske samling VII
Kloch, Birthe Matrikelvæsenet. Forlag BYTE 1987.
Lassen, Aksel Skæbneåret 1659. Universitetsforlaget, 1958.
Møller, John Historiske oplysninger om Slaugs Herred, 1914.
Nielsen, Oluf Gamle danske tingsvidner, 1882
Nielsen, Oluf Historiske efterretninger om Slaugs Herred, 1981.
Nielsen, Oluf Slaugs Herred, 1981.
Personalhistorisk tidsskrift. Dansk historisk håndbogsforlag,
1976.
Secher, V.A. Samling af Kongens rettertings domme, bind 1 1881-1883
Skrubbeltrang Det danske Landbosamfund 1500-1800. Danmarkshistorisk
forlag 1978.
Trap Danmark, 5. udg.

Utrykte kilder.

Brandtaxationsprotokoller: for Kolding huus amt, Grene sogn 1786-1870,
lokal historisk arkiv Billund.
Dokumenter i Geh. arkivet. Ladsarkivet i Viborg
Engelsholms fæsteprotokol 1730-1796, landsarkivet i Viborg.
Engelsholms Jordebog fra 1662-1666, landsarkivet i Viborg

Engelsholms Jordebøger	fra 1730-1773, landsarkivet i Viborg
Engelsholms skifteprotokol	1722-1815, landsarkivet i Viborg
Folketællinger.	1787 og 1801, lokalhistorisk arkiv i Billund
Journal nr. 1520	Esbjerg museum
Kolding huus amt, indberetninger og breve, 1766-83,	landsarkivet i Viborg
Kolding huus amts udskrift af forsk. godsers jordebøger,	landsarkivet i Viborg
Landmålingsforretning	året 1688,(1760), lokalhistorisk arkiv i Billund.
Landvæsenscommissionsprotokollen for Kolding huus amt,	1782-95, lokalhistorisk arkiv i Billund.
Matrikelopgørelser	af 1668, 1680 og 1688, lokalhistorisk arkiv i Billund.
Viborg Landstingd breve	1574, landsarkivet i Viborg
Viborg Landstings Justitsprotokol	1654 (1636-1719), landsarkivet i Viborg
Viborg Landstings skøde/pantebreve,	landsarkivet i Viborg.